

Agrarische Geschiedenis in de actualiteit*

Pim Kooij

Balans van 50 jaar agrarische geschiedschrijving in Nederland

Sinds de start van het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, in 1950, is een groot aantal agrarisch historische publicaties verschenen, die door het NAHI ook allemaal keurig zijn gedocumenteerd. In Nederland hebben twee 'tijdschriften', die eigenlijk meer boekenreeksen zijn geworden, daarbij een katalyserende functie vervuld, de *A.A.G. Bijdragen* van de Afdeling Agrarische Geschiedenis in Wageningen en de *Historia Agriculturae* van het NAHI. De AAG omvat inmiddels 40 delen en *Historia Agriculturae* is zojuist de 30 afleveringen gepasseerd.

De *A.A.G. Bijdragen*, gestart in 1958 en verspreid over de hele wereld, zijn in eerste instantie opgezet als een reeks overdrukken. Maar omdat de Wageningse onderzoekers hun als te lang, te moeilijk en te cijfermatig beschouwde artikelen steeds minder kwijt konden in de reguliere historische tijdschriften, verschenen er al spoedig uitgebreide kwantitatieve bijdragen over oogstopbrengsten, consumptie en iets later over demografische ontwikkelingen op het platteland. Daarnaast publiceerde grondlegger B.H. Slicher van Bath regelmatig overzichtsartikelen over uiteenlopende onderwerpen, zoals het belang van archieven voor de agrarische geschiedenis, de sociale stratificatie op het platteland, bosgeschiedenis, klimaat en conjunctuur, en zelfs de theorie en praktijk van de economische en sociale geschiedenis. Te beginnen met nummer 16 en 17 - *Het Noorderkwartier* door A.M. van der Woude (1972) en *Drie eeuwen Friesland* door J.A. Faber (eveneens 1972) – verschenen de eerste dissertaties in de reeks en vanaf nummer 25 – J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw* (1985) – is de *A.A.G.* helemaal een dissertatiereeks geworden. De enige uitzonderingen vormen nummer 37, een monografie over de Zeeuwse landbouw, die qua opzet en uitwerking wel met een dissertatie is te verge-

lijken en nummer 28 uit 1986, gewijd aan *Dertig jaar Agrarische Geschiedenis*.

In deze bundel karakteriseert A.M. van der Woude, voortbouwend op de visie van Slicher van Bath, de agrarische geschiedenis als een set concentrische cirkels. De binnenring wordt gevormd door de agronomie: de agrarische bedrijfsuitoefening in technische zin, inclusief het daarmee verbonden wetenschappelijk onderzoek en de kennisoverdracht. Ook de landbouwcoöperaties en de agri-business kunnen binnen die eerste cirkel worden gesitueerd. De tweede cirkel omvat dan de relaties met de markt en de weerslag daarvan op de bedrijfsvoering in economische zin, de eigendoms- en pachtverhoudingen, de financiële aspecten inclusief de kredietverlening, maar ook demografische ontwikkelingen, sociale verhoudingen en organisatievormen binnen de boerenbevolking. De derde cirkel die daar weer omheen wordt getrokken omvat de overige groepen en bedrijvigheid op het platteland, zodat met deze cirkel de hele plattelandssamenleving wordt omvat, inclusief de relaties tussen stad en platteland.

Voor de pre-industriële periode houdt dit in dat de agrarische geschiedenis vrijwel congruent wordt verklaard met de geschiedenis van de totale samenleving. De ambitie om het vak op een dergelijke wijze inhoud te geven, heeft men in Wageningen, waar men zich de eerste dertig jaar voornamelijk met de periode 1300-1800 heeft beziggehouden, ook altijd uitgedragen. Het onderzoeksveld werd daarbij vrijwel altijd in een regionaal kader geplaatst, net zoals dat het geval was bij wat toch wel de grootste inspiratiebron van de 'Wageningse school' genoemd mag worden: de *École des Annales*.

Omdat dissertaties de speerpunten van het historisch onderzoek zijn, die bij uitstek grensverleggend kunnen werken, is het zinvol om na te gaan in hoeverre dit het geval is geweest met de Wageningse dissertaties die nadien in de *A.A.G. Bijdragen* zijn verschenen. Van die 13 (semi) dissertaties, waaronder een dubbelnummer, zijn er drie die het buitengebied van de agrarische geschiedenis verkennen. Ze gaan over het onderwijs in Eindhoven, huwelijksgedrag in Nederland en pokkenepidemieën en de bestrijding daarvan.¹ Twee analyseren agrarische bedrijfstakken: de bosbouw en de turfwinning² en twee zijn gewijd aan de materiële cultuur in een aantal plattelandsgebieden.³ De overige volgen het stramien van de regionale studies en behandelen Drenthe, Groningen, het land van Heusden, Zeeland, de Over-Betuwe en West-Zeeuws-Vlaanderen.

Maar dat gaat op één uitzondering na, niet meer op de wijze zoals dat in de oudere A.A.G. dissertaties is gebeurd, waarin een totale maatschappij is gereconstrueerd en doorgelicht. Die uitzondering is de dissertatie van P.C.M. Hoppenbrouwers over het land van Heusden in de Middeleeuwen. De meeste andere behandelen het Ancien Régime en komen meestal tot halverwege de 19e eeuw, terwijl die over Drenthe, Groningen en Zeeland zelfs de 20e eeuw halen. Naarmate de studies dichter het heden naderen, worden het meer geschiedenissen van de agrarische sector, waarbij de totale maatschappelijke constellatie op de achtergrond blijft. De concentrische benadering van Van der Woude en Faber heeft plaatsgemaakt voor de keten-benadering van Bieleman, Priester en Van Cruijningen.⁴

Deze keten-benadering houdt in dat het eigenlijke agrarische productieproces – dat steeds meer kwantitatief wordt geanalyseerd in termen van productiewaarde, omvang van de bedrijven en veestapel, kosten en baten – wordt gerelateerd aan de bedrijvigheid buiten de boerenbedrijven, die daarmee in verband stond. Met name de relatie met de markt staat daarbij centraal en de agri-business, die niet alleen belangrijker werd door de groei van de agro-industrie maar ook door de omstandigheid dat steeds meer activiteiten niet meer op de boerderij plaatsvonden maar in aparte bedrijven werden ondergebracht.⁵ Te denken valt hierbij aan loonbedrijven, verkoop van producten, grondstoffenvoorziening inclusief zaaizaad- en pootgoedvoorziening, gewasbescherming, kunstmatige inseminatie en stamboekregistratie. De bijdrage van Bieleman in deze bundel gaat hier verder op in.

Overigens is de keten-benadering niet in Wageningen uitgevonden. De eerste historicus die hier gebruik van maakte, was Jan de Vries in zijn innovatieve *The Dutch rural economy in the golden age 1500-1700*, uit 1974. Maar door Van Zanden en Bieleman is deze aanpak verder geëxpliciteerd, waarbij Van Zanden zelfs het gebruikelijke algemeen demografische hoofdstuk achterwege laat en direct inzoomt op de arbeidsmarkt.

Vergeleken bij de A.A.G. *Bijdragen* maakt *Historia Agriculturae*, gestart in 1953, een minder uniforme indruk en dat komt niet alleen door het formaat en de layout die geregeld wisselden.⁶ Achter in deze bundel zijn de tot nu toe verschenen titels opgenomen. Daaruit blijkt dat de eerste tien delen allemaal uitgaven van bronnen voor de agrarische geschiedenis behelsden, met name historische landbouwkundige beschrijvingen. Daaraan waren agronomisch-historische bibliografieën

toegevoegd. Daarna verschenen er ook statistieken, zoals door W. Tijms verzamelde graanprijzen en door D. Pilat samengestelde statistieken van de agrarische uitvoer (nr. XIX). Verder werden door H. van Zon samengestelde bibliografieën apart gepubliceerd (nr. XII en XV).

De eerste monografie was die van W.J. Formsma over het belemrecht (nr. XIII). Dit deel markeert de aandacht die er binnen de reeks bestaat voor Noord-Nederlandse en institutionele onderwerpen. Ook de uitgave van Groningse plakaten door J. de Bruijn (nr. XIV) getuigt hiervan. Gericht op het Noorden zijn tevens de beredeneerde uitgave door Y. Botke van het 'schrijf-boek' van de innoverende boer Marten Aedsges (nr. XVII), het 'Festschrift' voor de historisch geograaf G. Smit (nr. XVIII), de evaluatie van Hofstee's studies over het Oldambt (nr. XXII) en het onderzoek van H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger naar beloningssystemen in de Groningse landbouw (nr. XXVI). Ook bevat *Historia Agriculturae* twee delen met biografieën: over S.L. Louwes door H. Krips-van der Laan (nr. XVI) en over twaalf kopstukken in de landbouw (nr. XXIII).

Dissertaties zitten er niet zoveel bij. Het zijn er in totaal drie. Twee daarvan, de nummers XXIV en XXV van de NAHI medewerkers Priester en Hoppenbrouwers, zijn ook in de *A.A.G.* verschenen. De dissertatie van R.F.J. Paping over de landbouw in het Groningse kleigebied (nr. XXVII) gaat net als die van Priester over Groningen.

Hoewel de oorspronkelijke studies dus niet ontbreken, is de reeks sterker dan de *A.A.G. Bijdragen* gericht op bronnen en documentatie. Met ingang van deel 28 is deze lijn overigens verlaten. Documentatie en ook bronnen worden nu on line verstrekt en *Historia Agriculturae* richt zich nu vooral op studies die het karakter van werk in uitvoering dragen en de publicatie van uitkomsten van binnen het NAHI uitgevoerde projecten.

Naast deze twee series moet nog een derde genoemd worden, de *Agro-nomisch-Historische Bijdragen*, sinds 1948 uitgegeven door de Studiekring voor de Geschiedenis van den Landbouw, de latere Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, die inmiddels 15 delen telt, eveneens bronnenuitgaven afgewisseld met monografieën.⁷

Nu is het niet zo dat wie deze reeksen heeft doorgewerkt, een compleet beeld heeft van de ontwikkeling van de agrarische geschiedenis in Nederland als discipline en van de huidige stand van zaken. Hoewel

de *A.A.G Bijdragen* de voornaamste spreekbuis van de regionale benadering zijn geworden, zijn er ook buiten deze reeks regionale studies verschenen, over Overijssel, Friesland, De Beijerlanden, Noord-Brabant en Limburg.⁸ Belangrijk in dit verband zijn ook de gedenkboeken, met name van de standsorganisaties en van bedrijven uit de agribusiness. Deze gedenkboeken vertonen grote onderlinge kwaliteitsverschillen, van journalistieke vlot geschreven, rijk geïllustreerde gelegenheidswerkjes, tot gedegen analyses van professionele historici. Deze laatste komen er gelukkig steeds meer, waarmee ik overigens niet wil zeggen dat zij het monopolie verdienen. De goed gedocumenteerde studie van de journalist Dendermonde over de aardappelzetmeel multinational AVEBE, kan zich hier goed mee meten.⁹

In de bijdrage van R. van der Woude in deze bundel passeert een aantal boeken over de standsorganisaties de revue. Juist de fusiegolf van de laatste jaren heeft veel organisaties er toe aangezet om hun geschiedenis te laten boekstaven. Maar ook grote bedrijven uit de agribusiness of daaraan gelieerd, hebben, vaak in het kader van een jubileum, historici in staat gesteld diepgaand onderzoek te doen naar hun ontwikkeling en belang. Genoemd kunnen worden de studies van J. Bläsing over Hendrix, van K. Sluijterman over de CSM, en van Sluijterman c.s. over de Rabo bank.¹⁰ Weliswaar sluiten deze boeken qua vraagstelling en theoriegebruik vooral aan bij de bedrijfs-geschiedenis, maar het zal een agrarisch historicus niet veel moeite kosten om ze ook in het kader van zijn discipline een plaats te geven. Ook liggen er inmiddels enige dissertaties over de agro-industrie, zoals die over de coöperatieve suikerindustrie van Frida Terlouw en over de coöperatieve melkindustrie in Zuid-Nederland van Jeanine Dekker.¹¹

Aparte vermelding verdient het werk van de eerste directeur van het NAHI, J.M.G. van der Poel, die een belangrijk boek heeft geschreven over de landbouwmechanisatie in Nederland en die een groot aantal bronnen voor de agrarische geschiedenis heeft uitgegeven en bewerkt, ook in de eerste delen van *Historia Agriculturae*.¹²

Hoezeer onze kennis van de agrarische geschiedenis is toegenomen en verdiept, tonen de handboeken op dit terrein. De kennisvergroting gaat snel. Het laatste standaardwerk *De geschiedenis van de Nederlandse landbouw* van Jan Bieleman, uit 1992, wordt op een aantal punten al weer geactualiseerd door zijn bijdrage in deze bundel.¹³ Veelzeggend is ook dat in het overzichtswerk *Geschiedenis van de techniek in*

Nederland over de 19e eeuw de bijdrage over de landbouw slechts 18 pagina's omvat. In de reeks over de 20e eeuw zijn dat er enige honderden. Toen gebeurde er ook wel meer, maar niet in deze verhouding. We weten er inmiddels gewoon meer van. Belangrijk is ook dat de Nederlandse agrarische geschiedbeoefening, steeds vaker internationaal wordt getoetst, niet alleen qua uitkomsten maar ook qua methodologie. Een belangrijk forum in dit verband vormen de CORN (COMparative Rural history of the North sea area) conferenties, die door hun steeds wisselende thema's bovendien een stimulerende invloed hebben op de verbreding van het onderzoek.¹⁴

Bij al deze verworvenheden blijven er echter ook storende hiaten. Zo zijn nog lang niet alle Nederlandse regio's geanalyseerd. Afgezien van de Beijerlanden, is Zuid-Holland nog terra incognita, zowel voor de vroegmoderne als de moderne periode. Ook belangrijke onderdelen uit de voedingsindustrie zijn nog niet belicht, terwijl we eveneens van andere onderdelen van de agro-industrie, zoals de landbouwwerktuigenindustrie, nog veel te weinig weten. Van de grote instituties op landbouwgebied is nog veel te weinig bekend. De OVO driehoek - onderzoek, voorlichting, onderwijs - wordt veel geroemd om haar rol in de modernisering van de Nederlandse landbouw. Maar deze positieve interpretatie stoelt meer op aannames dan dat zij door onderzoek is bevestigd. De literatuur over het Landbouwschap, toch het belangrijkste naoorlogse trefpunt van agrarische belangen, is bedroevend, rampzalig is een beter woord, beperkt. Een geschiedenis van het Ministerie van Landbouw is in geen velden of wegen te bekennen en we missen biografieën van vele agrarische sleutelfiguren.¹⁵ Ook de geschiedenis van het landgebruik, de benutting van de groene ruimte, is tot nog toe voornamelijk vanuit een archeologisch of historisch geografisch perspectief onderzocht en dat geeft maar de helft van het verhaal.¹⁶ Op dit laatste punt kom ik hierna nog terug.

Spraakmakende debatten

Het onderzoek naar het Nederlandse agrarische verleden wordt niet alleen gekenmerkt door gestadig voortploegen in de archieven. Soms raakten onderzoekers met elkaar in conflict. En dan kwam er een debat. Debatten zijn in de Nederlandse historiografie relatief schaars. Men creëerde liever een eigen onderzoeksveld en bakende dat zo af dat anderen er wel voor uitkeken om het te betreden. Maar met de toe-

name van het aantal onderzoekers, en de overstap van archiefgestuurd naar vraaggestuurd onderzoek, werden demarcatielijnen steeds vaker overschreden, waarna standpunten soms zo ver uit elkaar bleken te liggen, dat onderzoekers wel met elkaar in debat moesten gaan om hun gelijk te halen.

Binnen de agrarische geschiedenis van de laatste vijftig jaar zijn zeker vier van die debatten te onderscheiden die meer of minder opzien hebben gebaard. Om met het belangrijkste te beginnen, dat is het debat over de modernisering van de Nederlandse samenleving, de transformatie van een agrarische naar een industriële maatschappij. Grondlegger van dit debat was de Wageningse socioloog E.W. Hofstee, die vooral aan de hand van demografische ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving een overgang traceerde van een agrarisch ambachtelijk cultuurpatroon naar een modern dynamisch cultuurpatroon, met soms een proletarische tussenfase.¹⁷ Het debat over cultuurpatronen in het algemeen, met Hofstee als participant, heeft zich daarna voornamelijk afgespeeld binnen de sociologie waar het een rol speelde in de theorievorming over modernisering. Dat deel van het debat blijft hier verder buiten beschouwing.¹⁸ In de agrarische geschiedenis heeft men zich vooral afgezet tegen de ontkenning van de mogelijkheden voor modernisering binnen het agrarisch ambachtelijk patroon en tegen de demografische interpretatie van de overgang van het ene cultuurpatroon naar het andere. Overigens was hier sprake van reacties, van een debat in de vorm van een pennenstrijd is het in dit geval niet gekomen.

Roessingh problematiseert in zijn *A.A.G.* dissertatie de karakterisering van de agrarische samenleving als traditioneel en afkerig van vernieuwingen, door zich af te vragen hoe het dan kon gebeuren dat een innovatie als tabaksteelt op de als wel heel traditioneel beschouwde Veluwe zo snel ingang kon vinden. Op grond van deze en andere door hem waargenomen innovaties, wijst hij een juxtapositie van traditioneel en modern af. Andere onderzoekers van agrarische samenlevingen tijdens het Ancien Régime zijn hem daar later in bijgevallen.

Omdat Hofstee zijn cultuurpatronen expliciet heeft gepresenteerd in de vorm van huwelijkspatronen, waarbij een traditioneel patroon van pas trouwen als men een economische basis had voor een gezin, rond 1900 plaats maakte voor een modern patroon van vroeg huwen en acceptatie van anticonceptie, is men deze stelling in een aantal regio's gaan toetsen. Dit ook al omdat Hofstee een regionale verscheidenheid constateerde, waarbij het modern dynamisch huwe-

lijkspatroom zich het eerst in het, deels verstedelijkte, noord-westen van Nederland vertoonde en zich daarna uitbreidde naar het zuiden en oosten.

In dit historisch onderzoek kreeg Hofstee geen gelijk. Van der Woude vond al in de 17e en 18e eeuw een grote differentiatie binnen het Noorderkwartier, een differentiatie die nadien bleef bestaan.¹⁹ Latere onderzoekers vonden hetzelfde en via een minutieus, op individuele gegevens gebaseerd onderzoek, heeft Van Poppel statistisch het ongelijk van Hofstee aangetoond.²⁰

In feite betekende deze weerlegging van de theorie van Hofstee ook een aantasting van zijn visie dat agrarische samenlevingen gebaseerd zijn op streekgebonden, collectief gedragen mentaliteiten, een gedachte die hij al in zijn dissertatie over het Oldambt had ontwikkeld, waarin hij deze regio een sociale groepering noemt.²¹ Dit werd extra duidelijk in een tweede debat, ook weer geïnitieerd door Hofstee, over de overgang van grasland naar bouwland in dit gebied. Volgens hem was er in de 19^e eeuw in het Oldambt en aangrenzende kleigebieden een toenemende omschakeling waar te nemen van veehouderij naar akkerbouw, van grasland naar bouwland.²² De boeren zouden daarbij niet vanuit bedrijfseconomische motieven gehandeld hebben maar vanuit de visie dat een bouwboer een hogere status had. Door Priester is op grond van kwantitatief onderzoek naar landgebruik en prijsontwikkelingen, deze opvatting niet onderschreven. Hij constateerde dat de keuze voor akkerbouw al veel eerder had plaatsgevonden en dat er in de door Hofstee beschouwde periode een intensivering van deze akkerbouw plaatsvond.²³

Een echt debat, dat ook verbaal gevoerd is, was dat tussen J. Bieleman en J.L. van Zanden in 1988, dat ging over de moderniteit van de landbouw in de diluviale delen van Nederland. Van Zanden stelde in zijn hiervoor al aangehaalde dissertatie, in navolging van Jan de Vries, dat de landbouw in de zandgebieden in de 17^e en 18^e eeuw alle kenmerken had van een peasant-economy, een starre, niet innovatieve landbouw, waar geen productieverhoging voorkwam en die voornamelijk was gericht op zelfvoorziening en continuïteit van het bedrijf. Bieleman, echter, constateerde voor Drenthe wel een opmerkelijke productieverhoging op een aantal terreinen en een daarmee samenhangende oriëntatie op de markt, waarbij ook de fysieke relaties met die markt helder in beeld worden gebracht. De afloop van dit debat is wat minder duidelijk dan de twee voorgaande, omdat de discussie zich uiteindelijk toespitste op de vraag in hoeverre door Van

Zanden waargenomen productiviteitsstijging in de 19e eeuw als contrast kon dienen met die in periodes daarvoor, maar behelsde wel de erkenning door Van Zanden dat hij het peasant-model eerder als een aanduiding dan als een karakterisering gebruikt had. Het wachten is nu op analyses van de ontwikkeling van de productie in andere zandgebieden.²⁴

Een vierde debat is, kort en zonder 'follow up' gevoerd tussen G. van den Brink enerzijds en vertegenwoordigers van het project Integrale Geschiedenis, dat hierna nog aan de orde zal komen, anderzijds. Het werd aangekaart door Van den Brink die de Gronings-Utrechtse onderzoekers van regionale ontwikkeling voorhield dat het beter was om te differentiëren dan te integreren voor het verkrijgen van een algemeen beeld. Eigenlijk bleken de standpunten van de debaters niet eens zo ver uit elkaar te liggen, maar dat werd wat verhuld door hun retoriek.²⁵

In ieder geval hebben deze vier debatten met elkaar gemeen dat ze alle een regionale inslag hadden en dat benadrukt nogmaals hoe belangrijk de regionale of regionaliserende benadering is in de Nederlandse agrarische geschiedschrijving.

De relatie met de ontwikkeling in de landbouw

Hiervoor is al aangegeven dat het historisch onderzoek van archief-gestuurd steeds meer vraaggestuurd is geworden. Nog steeds is het mogelijk in vervoering te raken van een dichtgebonden bundel brieven of een kist met paperassen die in geen eeuwen open is geweest, om daar dan vervolgens een boek over te schrijven. Veel vaker echter wordt er van te voren een vraag geformuleerd, al dan niet vanuit een theorie, waarna vervolgens gericht wordt gezocht naar allerlei materiaal om die vraag te beantwoorden. In het verband van het thema van deze bundel, de actualiteit van de agrarische geschiedenis, is het van belang om na te gaan in hoeverre deze gestelde vragen voortkwamen uit de actualiteit. Dus om te kijken in hoeverre het agrarisch historisch onderzoek is gestuurd vanuit de actuele ontwikkelingen in de landbouw. Daarbij moeten we natuurlijk wel in het oog houden dat in dit artikel een periode van 50 jaar wordt bestreken, waarin niet alleen de agrarische geschiedenis verder is ontwikkeld, maar ook de landbouw.

Een van die beïnvloedingslijnen is al aan de orde geweest. Ook het meer recente verleden is inmiddels onderwerp van onderzoek geworden. Dat maakt het gemakkelijker om lijnen terug in de tijd te trekken vanuit de actuele problematiek. Met name in de gedenkboeken is dat een must omdat die per sé het heden als, al dan niet feestelijke, mijlpaal moeten halen. Verder is er een toenemende trend waarneembaar om vanuit het verleden actuele ontwikkelingen en plannen betreffende de landbouw of het platteland te becommentariëren, op grond van kennis van vergelijkbare historische ontwikkelingen. En ten derde is in de agrarische geschiedschrijving aan het heden een aantal thema's ontleend, dat voorheen in de agrarische geschiedenis niet of nauwelijks voorkwam.

Bovenstaande zaken komen vooral naar voren in de agrarisch historische literatuur die de 19e en 20e eeuw betreft. De historiografie van de Middeleeuwen en het Ancien Régime vertoont meer een eigen dynamiek. Zoals al is aangegeven, was de samenleving in deze periodes grotendeels agrarisch. Toch is de aandacht van historici tot heel recent vooral uitgegaan naar Holland, het meest verstedelijkte deel van de Republiek. Vanuit de agrarische geschiedenis is vooral ingezoomd op de andere gewesten, zodat er een evenwichtiger beeld van het Nederlandse verleden is ontstaan. Daarbij is, zoals gezegd, gezocht naar een totaalbeeld van regionale samenlevingen. Wel werd in toenemende mate gebruik gemaakt van geavanceerde historisch demografische en statistische methoden en technieken en werd het brongebruik steeds gevarieerder, omdat ook veel elementen uit de meer sectorgerichte studies die voor latere periodes zijn verricht, werden ingevoegd, zoals opbrengstmetingen, prijsontwikkelingen en marktrelaties. Maar het ging daarbij wel in de eerste plaats om de constructie van een totaalbeeld van agrarische samenlevingen. Op deze wijze is een kolossale blinde vlek in de Nederlandse geschiedschrijving weggewerkt. Doordat er tevens naar analogieën is gespeurd in ontwikkelingslanden is zelfs vanuit deze vroege periode een relatie met het heden gelegd.

Voor de 19^e en 20^e eeuw is duidelijker te zien dat de geschiedschrijving is beïnvloed vanuit de actualiteit. Zo kwamen er nieuwe topics: crisis en crisisbestrijding²⁶; de agrarische sector tijdens de Tweede Wereldoorlog²⁷; het gemeenschappelijk landbouwbeleid²⁸; het gender perspectief, toegespitst op rolpatronen op de boerderij en in het agrarisch onderwijs²⁹; stad-plattelandrelaties in het perspectief van de toenemende verstedelijking.³⁰ Daarnaast vertoont zich de laatste ja-

ren een tendens om niet alleen de agrarische sector te onderzoeken maar om het hele platteland, de groene ruimte, onderwerp van studie te maken.

Bij die plattelandsstudies zijn twee varianten te onderscheiden. De eerste borduurt voort op de al genoemde integraal-regionale benadering die de studie van de Middeleeuwen en het Ancien Régime kenmerkte. Ook hier wordt, met de agrarische sector als kern, de totale plattelandssamenleving geanalyseerd. Het project Integrale Geschiedenis van de universiteiten van Groningen en Utrecht doet dit voor het Groningse kleigebied en het Brabantse zandgebied in de periode 1770-1914.³¹ Om een goed integratieniveau te bereiken, fungeert niet de regio als primaire waarnemingseenheid maar wordt er vooralsnog gewerkt met lokale kaders, overigens wel met de bedoeling een regionaal totaalbeeld te creëren.³²

Daarnaast wordt de groene ruimte, analoog aan wat er in het heden gebeurt, ook bestudeerd vanuit een ruimtelijk perspectief waarbij gezocht wordt naar de ontwikkeling van een ruraal totaalbeeld met naast de landbouw, infrastructurele ontwikkelingen, recreatie, stadsuitbreiding, en natuurconservatie en –ontwikkeling als vormgevende elementen. Daarbij wordt de fysieke vormgeving van het landschap – waarvoor historisch geografen belangrijke bouwstenen leveren – gekoppeld aan het optreden van actoren, die afhankelijk van het terrein waarop zij zich bewegen, handelen met verschillende doelstellingen en mentale achtergronden.³³

Lessen uit het verleden?

De geschiedwetenschap loopt per definitie altijd achter de feiten aan. Maar wanneer zij zich in haar vraagstellingen door de actualiteit laat leiden, kan ook zij van belang zijn voor toekomstige ontwikkelingen. Niet door exacte toekomstscenario's te leveren. Die komen toch nooit uit, we weten dat uit het verleden. Maar wel door de hedendaagse situatie in een duidelijk historisch perspectief te plaatsen, waarbij zo precies mogelijk wordt aangegeven welke ontwikkelingen aan de vorming van de huidige situatie hebben bijgedragen, waarbij verwacht mag worden dat zij ook in de toekomst een rol zullen spelen.

Op deze wijze kan de geschiedenis op drie manieren van belang zijn voor de actualiteit, waarbij aangetekend moet worden dat die drie variaties op hetzelfde thema vormen:

1. Door het opmaken van een balans. Initiatieven en discussies die in het verleden genomen of geëntameerd zijn, hebben nadien tot resultaten geleid. Het kan daarbij uitermate zinvol zijn om na te gaan of de uitkomsten spoorden met de verwachtingen van de initiatiefnemers en of de doelstellingen die men had geformuleerd, inderdaad zijn bereikt, welke bijeffecten zich daarbij voordeden en welke remmende of stimulerende factoren te onderscheiden zijn.
2. Door het trekken van lange ontwikkelingslijnen. Historici geloven niet dat vroeger alles anders was en dat in de toekomst alles anders zal zijn. De meeste ontwikkelingen vertonen een lange lijn. Een dergelijke visie voorkomt dat het verleden een contrast met het heden vormt en verwordt tot een oudheidkamer, een rariteitenkabinet waaruit feestredenaars, of ook onderzoekers in de actualiteit, naar believen kunnen putten, tot vermaak en niet tot lering.
3. Door een context voor het heden te leveren. Dat element zit ook in 2 maar hier wordt vooral bedoeld, dat de geschiedenis – en dus ook de agrarische geschiedenis – het vermogen heeft om actuele problematiek met behulp van historisch onderzoek in een historische context te plaatsen. Vaak blijkt daarbij dan dat problematiek die in de actualiteit als nieuw wordt ervaren, zich in een vergelijkbare vorm al eerder heeft voorgedaan.

In het laatste deel van dit verhaal, zullen deze drie punten successievelijk de revue passeren.

Balans van beleid

Wij kennen de 'afloop' van veel zaken die in het verleden zijn gestart. Van het landbouwcrisisbeleid in de jaren 1930. Van het optreden van wat wel het groene front genoemd is in de politiek. Van de streekverbeteringsplannen die in de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn gemaakt. Van de campagne om suikerbieten in Nederland te introduceren en eerder al de aardappel. Van de Europese landbouwplannen in de tijd van Sicco Mansholt. Van de eerste coöperaties. Zo zijn nog veel meer voorbeelden te noemen. Agrarisch historici kunnen de motieven opsporen van de mensen die bij deze zaken initiatieven hebben ontplooid en die plaatsen in het licht van de tijd waarin ze ontstonden.

En ze kunnen aangeven waar het mis is gegaan, in die zin dat doelstellingen niet gehaald werden, meestal omdat de tijd ook niet stil stond.

In elk van de hiervoor genoemde agrarisch historische publicaties wordt wel op een aantal plaatsen een balans opgemaakt. Voor jubilerende bedrijven is dat wel eens teleurstellend, want vrijwel geen enkel bedrijf uit de agri-business is trefzeker na een vlotte start doorgestoomd naar een glorieuze mijlpaal. Het aardappelmeelconcern N.V. W.A. Scholten, dat de 100 jaar ruimschoots heeft gehaald maar daarna begon te sukkelen, heeft in de jaren 1860 geprobeerd zich te ontwikkelen tot een multinational en in totaal tien fabrieken gesticht in Pruisen, Oostenrijk, Polen en Rusland. De meeste van die fabrieken werden al vrij snel weer gesloten. Op het ogenblik wordt geprobeerd in het bedrijfsarchief te achterhalen wat de oorzaak van die snelle sluiting was en waarom het concern aan die escapades geen grote schade heeft overgehouden.³⁴

Ook de historie van de Suiker-Unie – thans Cosun – , die onlangs nog weer eens globaal is geboekstaafd, laat een staaltje van mismanagement zien.³⁵ In 1920 startte de Friesch-Groningse Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek die sinds 1913 in Groningen produceerde, samen met de Centrale Suiker Maatschappij (CSM) een bedrijf in Franeker: 'Frisia'. De grondstoffenaanvoer was echter van meet af aan een probleem en toen tijdens de agrarische crisis de prijzen van suikerbieten ook nog eens geweldig daalden, zodat boeren de bieten in hun teeltplan marginaliseerden, werd de fabriek in 1931 gesloten. Terwijl andere suikerfabrieken in Nederland door expansie hun oorspronkelijke vorm verloren, bleef de Franeker fabriek tientallen jaren onge-rept in het weiland staan. Het werd zo een industrieel monument van de eerste orde, een cultuurhistorisch monument zouden sommigen nu zeggen, maar is uiteindelijk toch afgebroken.

Dat het begin van de agro-industrie vaak een kwestie van 'trial and error' was, toont ook de stikstofindustrie. Daar mikte bij voorbeeld de Stikstofbindingsfabriek in Dordrecht, die aan het eind van de Eerste Wereldoorlog van start ging, op het Buckel-procédé, waarbij uit soda, cokes en stikstof natriumcyanide werd gemaakt, dat omgezet kon worden in ammoniak. Toen de oorlog was afgelopen, gingen de grenzen weer open voor buitenlandse producten en deden buitenlandse bedrijven goede zaken met hun Haber-Bosch procédé, waarbij bij hoge druk en temperatuur ammoniak direct uit stikstof en waterstof werd bereid. De Dordtse fabriek legde daarna het loodje.³⁶

Ook voor de standsorganisaties kan op grond van de stapel recente gedenkboeken begonnen worden met het opmaken van een balans, waarbij de vraag centraal moet staan wat deze instellingen betekend hebben voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw. R. van der Woude geeft in deze bundel een eerste aanzet. Ruilverkavelingen worden op dit moment eveneens aan zo'n onderzoek onderworpen, net als de streekverbeteringsplannen. E. Karel geeft hiervan een voorproef. En Bieleman waagt zich in deze bundel zelfs aan een evaluatie van de hele landbouwsector in de twintigste eeuw.

De lange lijn

Het heden is een punt op een lange ontwikkelingslijn, of beter op vele ontwikkelingslijnen, die soms ingewikkelde kronkels vertonen. Geen eindpunt maar een waarnemingspunt dat morgen al weer tot het verleden behoort. Daar dient iedere wetenschapsbeoefenaar zich van bewust te zijn. Toch gebeurt het geregeld dat vanuit het verleden een kaarsrechte lijn naar het heden wordt getrokken. Bij voorbeeld van de middeleeuwse waterschappen naar het poldermodel van nu. En ook wordt vaak het belang van de eigen tijd geaccentueerd door het verleden immobiel te verklaren. Sociologen hebben daar nog wel eens een handje van. Een sprekend voorbeeld is de studie van A.J. Wichers over het platteland van voor 1900, die op de zandgronden van 900 tot 1900 een statische samenleving situeert die vast zat in een knellende greep van stadse heren, die een aantal maatschappelijke functies naar zich toe hadden getrokken en die niet wilden dat daar verandering in kwam.³⁷ Wie de *A.A.G. Bijdragen* over Drenthe en de Veluwe heeft gelezen, weet wel beter. Ook de algemene geldigheid van de theorie van de demograaf Hajnal, die een onveranderlijk preindustriële West-Europees huwelijkspatroon veronderstelt, met name gekenmerkt door late huwelijken en relatief veel ongehuwden, is in regionaal onderzoek diverse malen onderuit gehaald.³⁸ En daarmee kwam, zoals we al gezien hebben, tevens een belangrijk element van het agrarisch-ambachtelijk patroon van Hofstee op de tocht te staan.

Toch hebben ook agrarisch historici zich wel aan deze benadering bezondigd. De door Z.W. Sneller geredigeerde *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw*, die in 1943 is verschenen en die het toonaangevende handboek was aan het begin van de periode die hier beschouwd wordt, getuigt hier van. Sneller zelf neemt de chronolo-

gische hoofdstukken voor zijn rekening en schetst een vrijwel onbeveegbare landbouw tot 1795, een periode van geleidelijke veranderingen die van 1795 tot 1880 loopt en een tijdvak van ingrijpende veranderingen tussen 1880 en 1940. Dergelijke ingrijpende veranderingen zijn echter ook weer geconstateerd voor de periode na de Tweede Wereldoorlog. Zelfs in deze bundel.

Een benadering die voortdurend hamert op snelle onomkeerbare veranderingen in het zicht van het heden, is geneigd het verleden als een immobiel contrast te verklaren, wat het dus nooit is geweest. Wat dat betreft kunnen we ons spiegelen aan de discussie over de Engelse agrarische revolutie. Hier werd voorafgaand aan de industriële revolutie – een term die we overigens ook niet meer gebruiken – in het midden van de 18e eeuw een agrarische revolutie gesitueerd, een combinatie van enclosures (inclusief ruilverkaveling), technische innovaties en innovaties in het teeltplan, die tot een ongekenkende verhoging van de productie leidden. In de discussies die daarop volgden en die inmiddels al weer enkele tientallen jaren duren, werd allengs duidelijk dat de modernisering per regio aanmerkelijk verschilde en dat deze zich nergens van de ene dag op de andere voltrok.³⁹

Het verleden is geen contrast waar het heden tegen afgezet kan worden maar een leverancier van elementen en structuren die in het heden doorwerken en die onderweg voortdurend van vorm maar minder van inhoud veranderden. Mensen, of in dit geval boeren en andere plattelandsbewoners, waren 'vroeger' niet fundamenteel anders maar hadden andere mogelijkheden en prioriteiten. Het onderzoek naar de materiële cultuur op het platteland, zoals dat door A.J. Schuurman c.s. is ontwikkeld, heeft als één van de mogelijkheden dat het laat zien hoe de voorwerpen waarmee mensen zich omringden, de door hen gekoesterde waarden uitdrukten.⁴⁰ En die waarden klinken behoorlijk eigentijds.

Het vasthouden van de lange lijn voorkomt niet alleen dat het heden tot de maat der dingen wordt verklaard. Het voorkomt ook dat het wiel telkens weer opnieuw wordt uitgevonden. De ernst waarmee thans de trefzekerheid van toekomstscenario's wordt benadrukt, mag best gerelativeerd worden door eens te kijken wat er van dit soort voorspellingen die in het verleden zijn gedaan, is terecht gekomen. En bij de discussie over plattelandsvernieuwing kan het geen kwaad om te onderzoeken wat er met dit soort discussies in het verleden is gebeurd. Bij voorbeeld door naar de streekverbeteringsplannen te kijken,

die in de jaren vijftig opgang maakten. Veel was daar anders aan, maar niet alles. Het is beter om op dat laatste in te zoomen en niet op het eerste. Ook in de discussie over de biologische landbouw zou wel eens teruggekeken mogen worden. Want hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe biologischer de landbouw wordt.

In de huidige discussie over de differentiatie van het landbouwbedrijf is eveneens historische inbreng gewenst. We weten dat tot in de 19e eeuw het gemengd bedrijf in de meeste delen van Nederland de regel was. Ook hadden kleinere boeren er vaak een baantje bij – als postbode, koster, schoenmaker of los arbeider – om het gezinsinkomen op peil te houden. Het beschikbaar komen van kunstmest en nieuwe vormen van intensieve landbouw, leidde er toe dat er ontmening plaatsvond en er steeds meer werd gespecialiseerd. En als het even kon werden de bijbaantjes opgezegd. Een gedifferentieerd bedrijf lijkt dus geen hoge prioriteit te hebben gehad op het wensenlijstje van de agrarische bevolking. Er zal dus goed naar de redenen gekeken moeten worden waarom dit nu wel het geval zou kunnen zijn.

En tenslotte, maar dit terzijde, zal historische kennis voorkomen dat de varkensflats die op dit moment op de tekentafels komen, worden aangeduid als een modern etagebedrijf.

Cultuurhistorie en rurale archeologie

Hierboven is al aangegeven dat in de meer recente agrarische geschiedenis de ketenbenadering inmiddels weer voorzichtig geflankeerd wordt door een aanpak die zich richt op het totale platteland, dat inmiddels in de actualiteit omgedoopt is tot groene ruimte. Ik verwacht dat in de nabije toekomst die groene ruimte het terrein bij uitstek zal worden, waar de agrarische geschiedenis een context kan leveren voor de actualiteit. Steeds vaker wordt op het ogenblik namelijk aangedrongen op aandacht voor en behoud van elementen in de groene ruimte die cultuurwaarden uit het verleden vertegenwoordigen en die karakteristiek zijn voor de wijze waarop in de historie met de groene ruimte is omgegaan. Vaak wordt daarbij ook het behoud van de historisch gegroeide regionale diversiteit benadrukt. De recent verschenen nota Belvedere, die is opgesteld onder verantwoordelijkheid van maar liefst vier ministeries, beoogt hierbij sturend te functioneren.⁴¹

Als centrale doelstelling wordt in de nota geformuleerd: *De cultuurhistorische identiteit wordt sterker richtinggevend voor de inrichting van de ruimte en het rijksbeleid zal daarvoor goede voorwaarden scheppen.*⁴²

Uit de nota blijkt dat dit vooral moet gebeuren door het inpassen van karakteristieke historische landschappelijke elementen in de landinrichting, alsmede van artefacten die verwijzen naar het verleden en dat verder specifieke aandacht besteed moet worden aan wat er aan archeologische verwijzingen in het landschap te vinden is. Een achttal projecten – onder meer de Hollandse waterlinie, Leidsche Rijn, Het Groninger wierdengebied, kerkepaden in de Achterhoek – worden als voorbeelden voor een dergelijke aanpak uitgewerkt. Ook bevat de nota een inventarisatie van gebieden met hoge cultuurhistorische waarden.

Als agrarisch historicus kun je een dergelijke benadering alleen maar toejuichen, omdat het een einde maakt aan het onbeperkt rondshovelen en egaliseren in gebieden die soms een belangrijke getuigenis vormen van historische ontwikkelingen maar die om één of andere reden – meestal vanwege de aanleg van nieuwe infrastructuur of bedrijventerreinen en woningbouw – een transformatie moeten ondergaan. Toch zijn er vanuit de agrarische geschiedenis, evenals uit andere onderdelen van de geschiedwetenschap, wel enige kanttekeningen te maken.

Allereerst moet geconstateerd worden, dat (agrarisch) historici niet zijn betrokken bij de opstelling van de nota. Was dat wel gebeurd dan zouden ze ongetwijfeld bezwaar hebben gemaakt tegen de wat curieuze term cultuurhistorie, die in de nota veelvuldig wordt gebruikt. Historie is synoniem met geschiedenis en cultuurhistorie is dus cultuurgeschiedenis. Dit is een binnen de historische wetenschap sterk opkomende subdiscipline die zich bezighoudt met de wijze waarop mensen in het verleden aan hun bestaan vorm hebben gegeven. Daarbij wordt meestal wel een beperktere cultuurdefinitie gehanteerd, omdat anders de hele geschiedenis tot cultuurgeschiedenis verklaard zou worden. Eigenlijk houdt men zich binnen de cultuurgeschiedenis vooral bezig met wat Huizinga de levensstijl van een samenleving noemde en daarbinnen stratificeert men dan, getuige de aanduidingen volkscultuur, elitecultuur, burgerlijke cultuur. Deze laatste krijgt op het ogenblik de meeste aandacht. Anderzijds worden ook uniforme tendenties onderzocht – massacultuur – of wordt er naar leeftijd gedifferentieerd: jeugdcultuur.

Duidelijk is in ieder geval dat deze vorm van cultuurgeschiedenis mijlenver af staat van wat in de nota Belvedere en verwante publicaties onder cultuurhistorie wordt verstaan. Het is overigens weinig eenduidig wat de nota met cultuurhistorie bedoelt. Soms wordt cultuurhistorie aangeduid als een discipline soms als een historisch gegeven: *Cultuurhistorie is een bron voor geschiedenis... Cultuurhistorie ontstaat elke dag.*⁴³ En ook wordt cultuurhistorie omschreven als *historische bouw- en stedenbouwkunde, archeologie en historisch-landschappelijke elementen en structuren.*⁴⁴ Hier worden dus twee disciplines en historische gegevenheden in elkaar geschoven. Deze gegevenheden worden soms ook weer vervangen door de disciplinaire aanduiding historische geografie.⁴⁵

Uiteindelijk wordt het allemaal nog wel duidelijk. *Cultuurhistorie is het verhaal van het cultuurland.*⁴⁶ Maar dan het verhaal zoals het verteld wordt door archeologen, historisch geografen en bouw- en stedenbouwkundigen die zich met het verleden bezighouden. Daar blijkt het om te gaan. De geschiedenis van het in cultuur gebrachte land dus. De historische pendant van cultuurtechniek of de evenknie van de geschiedenis van de natuur (wat uiteraard weer iets anders is dan natuurlijke historie).

Maar waarom is daar het verhaal zoals dat verteld wordt door historici niet bij? Dat is namelijk hetzelfde verhaal maar dan vanuit een andere dimensie: vanuit het perspectief van de mensen die de veranderingen in het landschap hebben veroorzaakt. Agrarisch historici halen hun informatie niet in de eerste plaats uit het landschap zelf, maar uit de geschreven bronnen die daarover berichten. Zij weten wat er sinds de Middeleeuwen gebeurd is in de groene ruimte. Dank zij hun regionale studies weten zij ook hoe dat van gebied tot gebied verschilde. Zij kunnen daarmee als het ware voorspellen wat voor soort artefacten en landschappelijke overblijfselen er in de diverse delen van Nederland te vinden moeten zijn. Zij werken dus precies andersom als in de zogenoemde cultuurhistorie gebeurt, die vanuit waarnemingen in het landschap werkt. Halverwege moet men elkaar daarbij dus tegenkomen, want die overblijfselen zijn alleen goed te duiden als men de context kent waarin zij tot stand zijn gekomen.

Een analogie vormt de relatie tussen industriële archeologie en (economische) geschiedenis. De industrieel archeologen speuren naar overblijfselen van vroegere bedrijvigheid in steden en op het platteland. Maar ze kunnen alleen maar goed aangeven wat ze gevonden hebben, als ze dit relateren aan de industriële bedrijvigheid die in het

verleden op de betreffende plaats heeft plaatsgevonden. En daar gaat de economische geschiedenis over. Misschien kunnen we het onderzoek naar historische overblijfselen in het huidige landschap dan ook maar beter rurale archeologie noemen.⁴⁷ Want dat is het. Maar wellicht ook moeten we maar niet teveel op deze nomenclatuur hameren. De politiek heeft de term cultuurhistorie inmiddels omarmd en begint zich steeds meer in te zetten voor het behoud van cultuurhistorische waarden. En dat is een goede zaak, waaraan de naamgeving dan maar ondergeschikt moet zijn.

Dat neemt echter niet weg dat de inbreng van de agrarische geschiedenis in dit verband veel groter kan zijn dan tot nu toe is aangenomen. Een goed onderzoek naar cultuurhistorische waarden – dat is wel een goede term – moet van twee kanten opgezet worden: vanuit het landschap zelf en vanuit de bronnen die daarover informatie verschaffen. Naast het verhaal *van* het cultuurland is er het verhaal *over* het cultuurland. En die twee moeten sporen. Dat voorkomt ook dat er te veel belang gehecht wordt aan sommige overblijfselen, die maar weinig representatief zijn voor wat er in het verleden is gebeurd. En het stimuleert het zoeken naar artefacten die juist heel kenmerkend zijn voor de ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden. Die zelfs de samenleving waaruit deze artefacten zijn voortgekomen, weer zichtbaar kunnen maken.

Bovendien kunnen de overblijfselen beter geduid worden als ze in een historische context geplaatst worden. Sommige refereren namelijk aan de oorspronkelijke situatie, andere juist aan verandering in het verleden. En weer andere markeren een latere situatie, die inmiddels ook al weer veranderd is. Om een voorbeeld te geven. Een 'ongerept' veengebied als het Fochteloër veen is van een andere orde dan de ontwateringsvaart met klapbrug aan de rand daarvan, die de ontginningsfase van het aansluitende gebied markeert, terwijl de lintbebouwing langs die vaart, met veel boerderijen, refereert aan de nieuwe bestemming van het veengebied. Dit moduleren in de tijd is bij uitstek het specialisme van de historicus, voor wie 'vroeger' niet bestaat.

Soms ook levert historisch onderzoek in de archieven informatie op die in het landschap totaal niet meer terug te vinden is en die zonder veel moeite is te reconstrueren. Zo is er in het Drentse dorp Peize, tussen de nieuwbouw, een veldje met hop aangelegd. Deze imposante klimplanten met hun bellen geven aan dat Peize ooit een belangrijke leverancier van hop voor de regionale bierbrouwerijen is geweest. Ook de tabaksteelt in Midden-Nederland is op een vergelijk-

bare wijze gemakkelijk in de herinnering terug te roepen. Omtrent het op deze manier terughalen van de hennepcultuur in het Utrechts-Hollandse veenweidegebied zullen wel wat meer reserves bestaan.

Met het bovenstaande heb ik niet willen zeggen dat historisch geografen, die in de eerste plaats vanuit het landschap werken, het wat die historische context betreft, helemaal hebben laten afweten. Studies als van Hans Elerie en Hans Renes over respectievelijk het Reestdal en Midden-Zuid-Limburg laten naast grote landschappelijke kennis, ook de resultaten van archiefonderzoek zien.⁴⁸ Maar dat zijn toch te veel uitzonderingen. Het zou beter zijn als historische geografie en (agrarische) geschiedenis, toch al geen wijd verspreide disciplines aan de Nederlandse universiteiten, meer voortbouwden op elkaars kennis. Gelukkig gebeurt dat ook wel.⁴⁹

Besluit

Een stelling in een recent verschenen proefschrift luidt: *Historisch besef leidt niet tot verbetering van de handelsbalans.*⁵⁰ Dat lijkt niet te betwisten. Maar de agrarische geschiedenis kan wel aangeven hoe de handelsbalans samenhangt met de productiviteit in de agrarische sector; in welke omvang die agrarische productie in de tijd is toegenomen en wat daar allemaal mee samenhangt. Ook kan de agrarische geschiedenis aangeven wat in verschillende perioden het maatschappelijk belang van die productietoename is geweest en hoe het levensbedreigende karakter van het stagneren van opbrengsten van lieverlee heeft plaatsgemaakt voor consequenties die minder ingrijpend werden geacht. Dank zij de agrarische geschiedenis is de kennis van de totale preïndustriële samenleving enorm toegenomen en weten we eindelijk hoe 'gewone' mensen toen vorm gaven aan hun bestaan.

Doordat de agrarische geschiedenis, en de economische en sociale geschiedenis waarmee zij nauw verwant is, zich in hun vraagstellingen in toenemende mate laten leiden door actuele ontwikkelingen, is het mogelijk gebleken veel van die ontwikkelingen in een lange termijn context te plaatsen. Dat moet er toe leiden dat keuzes in de actualiteit meer weloverwogen gemaakt kunnen worden. En dat kan de handelsbalans wel degelijk beïnvloeden.

Noten

-
- * Veel dank ben ik verschuldigd aan Jan Bieleman en Anton Schuurman voor hun commentaar en informatie.
- ¹ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw*. A.A.G. Bijdragen 33 (Wageningen 1992); O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven, 1800-1920*. A.A.G. Bijdragen 34 (Wageningen 1993); Willibrord Rutten, *‘De vreselijkste aller harpijen’ Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie*. A.A.G. Bijdragen 36 (Wageningen 1997).
- ² Jaap Buis, *Historia forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*. A.A.G. Bijdragen 26 en 27 (Wageningen 1985); M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning. De vereningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. A.A.G. Bijdragen 35 (Wageningen 1995).
- ³ A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. A.A.G. Bijdragen 30 (Wageningen 1989); Johan A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*. A.A.G. Bijdragen 39 (Wageningen 1999).
- ⁴ Jan Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw*. A.A.G. Bijdragen 29 (Wageningen 1987); Peter Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910*. A.A.G. Bijdragen 31 (Wageningen 1991); P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360 – ca. 1515)*. A.A.G. Bijdragen 32 (Wageningen 1992); Peter Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw ca. 1600-1910*. A.A.G. Bijdragen 37 (Wageningen 1998); Paul Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*. A.A.G. Bijdragen 38 (Wageningen 1999); P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*. A.A.G. Bijdragen 40 (Wageningen 2000). Het boek van Brusse neemt een tussenpositie in.
- ⁵ Overigens omvatte een van de eerste bedrijfstakken van de agro-industrie – de machinale melkverwerking – eveneens een activiteit die voorheen op het boerenbedrijf plaatsvond.
- ⁶ Zie voor de lotgevallen van *Historia Agriculturae* ook de bijdrage van Michiel Gerding in deze bundel.
- ⁷ In deze reeks zijn onder meer verschenen de pionierstudie van Hille de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*. *Agronomisch-Historische Bijdragen* 7 (Wageningen 1971) en P.C.M. Hoppenbrouwers en A.H.G. Schaars (red.), *Europa en de landbouw. Visie op verleden en toekomst van het gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Bundel ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis*. *Agronomisch-Historische Bijdragen* 13 (Wageningen 1990).

-
- ⁸ J.J. Spahr van der Hoek en O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 2 delen (Leeuwarden 1952); B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel* (Assen 1957). J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914. Maaslandse monografieën 4* (Assen 1965); C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973); A.H. Crijs en F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 72* (Tilburg 1987); A.H. Crijs en F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 90* (Tilburg 1992); J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw. Maaslandse monografieën 52* (Leeuwarden 1992).
- ⁹ Max Dendermonde, *Hoe wij het rooiden. De Veenkoloniale aardappelboer en zijn industrie* (Veendam 1979).
- ¹⁰ J. Bläsing, *Op het spoor van de Körver. Ontstaan, groei en transformatie van de Brabantse familieonderneming Hendrix' fabrieken 1979/1930 bedrijfsgeschiedkundig bekeken* (Leiden 1986); K.E. Sluyterman, *Driekwart eeuw CSM. Cash flow, strategie en mensen* (Diemen 1995); Keetie Sluyterman e.a., *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank* (Den Haag 1998).
- ¹¹ Frida Terlouw, *De geschiedenis van de bietsuikerindustrie in Nederland en van de Coöperatieve Suikerfabriek en Raffinaderij g.a. Puttershoek 1912-1966 in het bijzonder met inachtneming van de overheidspolitiek en de verhouding tussen de coöperatieve en de particuliere industrie* (Rotterdam 1969); J.C. Dekker, *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950* (Middelburg 1996).
- ¹² J.M.G. van der Poel, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland* (Wageningen 1967).
- ¹³ Nadien is nog een samenvattend werk verschenen maar dat richt zich voornamelijk op schattingen van de agrarische productie: M. Knibbe, *Agricultural Production in the Netherlands 1851-1950* (1993).
- ¹⁴ Zie Bas J.P. van Bavel and Erik Thoen (eds.), *Land productivity and agro-systems in the North Sea area. Middle ages-20th century* (CORN Publication series 2, Turnhout 1999); Isabelle Devos and Liam Kennedy (eds.), *Marriage and rural economy. Western Europe since 1400* (CORN Publication series 3, Turnhout 1999).
- ¹⁵ Een voorbeeldfunctie kan hierbij vervullen: Hilde Krips-van der Laan, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving. Groninger Historische Reeks 19* (Assen 1999).
- ¹⁶ Een eerste aanzet vormt een dissertatie over landgebruik in Friesland, maar dan uitsluitend vanuit een landbouw-perspectief: M.J.E. Blauw, *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen en de ontwikkelingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1995). Vanuit het 'natuur'-perspectief: Jaap Buis en Jan-Paul Verkaik, *Staatsbosbeheer 100 jaar werken aan groen Nederland* (Utrecht 1999).
- ¹⁷ E.W. Hofstee, 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw', *Akademiedagen*, VII

-
- (Amsterdam 1954) 59-100. Zijn visie is verder uitgewerkt in E.W. Hofstee, 'De groei van de Nederlandse bevolking, in: A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1961).
- ¹⁸ Zie voor een overzicht H.K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*. A.A.G. Bijdragen 20 (Wageningen 1976).
- ¹⁹ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 252; A.M. van der Woude, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F.L. van Holthoon, *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985) 19-71.
- ²⁰ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, IV.2 en VI.6.
- ²¹ E.W. Hofstee, *Het Oldambt een sociografie, deel 1 Vormende krachten* (1937, herdruk Groningen 1990). Zie voor een evaluatie: J.N.H. Elerie, P.C.M. Hoppenbrouwers (red.) *Het Oldambt, deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen. Historia Agriculturae XXII* (Groningen 1991).
- ²² E.W. Hofstee, *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930* (Wageningen 1985).
- ²³ P.R. Priester, 'De economische ontwikkeling van de landbouw in de negentiende eeuw' in: Elerie, Hoppenbrouwers (red.), *Het Oldambt, deel 2*, 95-105. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen*, 78 e.v..
- ²⁴ J.L. van Zanden, 'De landbouw op de zandgronden van Oost-Nederland; J. Bieleman, 'Boeren en rekenmeesters - een repliek'; J.L. van Zanden, 'Dupliek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988) 190-224.
- ²⁵ Gabriël van den Brink, 'Van integrale naar differentiële geschiedenis. Overwegingen bij een (te) groots opgezet project'; Pim Kooij en Maarten Duijvendak, 'If all the world were Woensel', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 290-319.
- ²⁶ De Vries, *Landbouw en bevolking*; H. M. F. Krips van der Laan, *Praktijk als antwoord: S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid. Historia Agriculturae XVI* (Groningen 1985).
- ²⁷ G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1945).
- ²⁸ W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid. Mansholts eerste plannen. Historia Agriculturae XX* (Groningen 1989); Hoppenbrouwers en Schaars, *Europa en de landbouw*; J.H. Molegraaf, *Boeren in Brussel. Nederland en het gemeenschappelijk Europees landbouwbeleid* (Utrecht 1999).
- ²⁹ Margreet van der Burg, 'Een half miljoen boerinnen in de klas': *landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909* (Heerlen 1988). Haar dissertatie over dit onderwerp zal in 2001 verschijnen als A.A.G. Bijdragen 41.
- ³⁰ P. Kooij, 'Stad en Platteland', in: F.L. van Holthoon, *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985).
- ³¹ Zie hiervoor onder meer: Marcel Clement, *Transport en economische ontwikkeling. Analyse van de modernisering van het transportsysteem in de provincie Groningen (1800-1914)* (Groningen 1994); Jan van Oudheusden en Gerard Trienekens (red.), *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993); Richard Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en*

-
- middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860. *Historia Agriculturae XXVII* (Groningen 1995); V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Groningen 1994).
- ³² Pim Kooij (red.), *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914* (Assen 1993).
- ³³ Zie hiervoor: Pim Kooij, *Mythen van de groene ruimte* (Oratie Wageningen 1999). Een recente studie vanuit dit perspectief is: Gerrie Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland* (Bussum 2000).
- ³⁴ Promotie-onderzoek Dorien Knaap: De eerste Nederlandse multinational, De NV v/h W.A. Scholten. Zie ook: Jaap Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne. Verslag van een speurtocht naar de tien buitenlandse fabrieken van Willem Albert Scholten* (Bedum 1999).
- ³⁵ Huub Surendonk, *Groei uit suiker. Oorsprong en ontwikkeling van Coöperatie Cosun U.A. [1899-1999]* (Breda 1999).
- ³⁶ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (Zutphen 2000) deel 2, 340.
- ³⁷ A.J. Wichers, *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* (Wageningen 1965).
- ³⁸ Pim Kooij (ed.), *Where the twain meet. Dutch and Russian regional demographic development in a comparative perspective 1800-1917. Historia Agriculturae 28* (Groningen/Wageningen 1988).
- ³⁹ Zie: Mark Overton, *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500-1850* (Cambridge 1996).
- ⁴⁰ Schuurman, *Materiële cultuur*, Kamermans, *Materiële cultuur*.
- ⁴¹ Ministeries van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen; Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Natuurbeheer; Verkeer en Waterstaat, *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag 1999).
- ⁴² Nota Belvedere, 7.
- ⁴³ Nota Belvedere, resp. 17 en 11.
- ⁴⁴ Nota Belvedere, resp. 14 en 38.
- ⁴⁵ Nota Belvedere, 21.
- ⁴⁶ Nota Belvedere, 78.
- ⁴⁷ De belangrijke bijdrage die de 'echte' archeologie kan leveren blijft hierbij onverlet en komt ook in deze naamgeving tot uiting. Voor de vroegste periode is men immers inderdaad aangewezen op het bodemarchief, zonder hulp van de papieren archieven.
- ⁴⁸ J.N.H. Elerie, *Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest* (Groningen 1998); J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel* (Leeuwarden/Maastricht 1998).
- ⁴⁹ Zo is aan de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis in Wageningen ook een bijzondere leerstoel historische geografie verbonden, bezet door J.A.J. Vervloet en wordt het reeds genoemde NAHI onderzoek naar ruilverkavelingen uitgevoerd door een historisch geograaf.
- ⁵⁰ Andela, *Kneedbaar landschap*, stelling 10.

